

10. Тихомиров Ю. А. Коллизионное право: учебное и научно-практическое пособие. – М., 2000.
11. Шопина О. В. Система правовых актов в современной России: проблемы теории: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2002.

УДК 343.132:174

Гуртієва Л. М., НУ "ОЮА"

ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН СЛІДЧОГО З СУБ'ЄКТАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Стаття присвячена розгляду окремих етичних проблем кримінально-процесуальних відношень слідчого з суб'єктами кримінального процесу. Особлива увага приділяється проблемам попередження, усунення конфліктної ситуації, розв'язання кримінально-процесуального конфлікту слідчим. Вносяться пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування.

В статье рассматриваются отдельные этические проблемы уголовно-процессуальных отношений следователя с субъектами уголовного процесса. Особое внимание уделяется проблемам предупреждения, устранения конфликтных ситуаций, разрешению уголовно-процессуальных конфликтов следователем. Вносятся предложения по усовершенствованию действующего уголовно-процессуального законодательства и практики его применения.

The article is devoted ethical problems of investigator's criminal-procedural relations with subjects of criminal procedural. A particular attention is paid to the problems of prevention, elimination of the conflict situation, resolving of the criminal-procedural conflict by investigator. Proposals for improvement of acting criminal-procedural legislation and practice of its implementation are presented.

Актуальність дослідження етичного аспекту кримінально-процесуальних відносин слідчого з суб'єктами кримінального процесу обумовлена завданнями науки кримінально-процесуального права та слідчої практики щодо реформування кримінально-процесуального законодавства, правозастосовної діяльності слідчого з орієнтацією на моральнісні цінності людини, міжнародні стандарти ведення кримінального судочинства. Крім того,

кримінальна-процесуальна діяльність слідчого пов'язана з багатьма етичними проблемами, що породжені специфікою цілей, завдань, змісту, форм і методів цієї діяльності.

Теоретичною основою дослідження етичного аспекту кримінально-процесуальних відносин слідчого з суб'єктами кримінального процесу є слідча етика. Зазвичай, слідчу етику розглядають як вчення про реалізацію загальноприйнятих моральнісних цінностей (зокрема життя, свобода, честь, гідність людини та ін.), принципів (гуманізм, справедливість та ін.), норм моралі в діяльності посадової особи, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа на досудових стадіях (В. Г. Асташенков, І. О. Антонов, В. І. Комісаров, Є. Є. Подголін та ін.). Предмет слідчої етики включає як відносини та ситуації, що виникають при провадженні по кримінальній справі на досудових стадіях, які або не передбачені чинним законодавством, або такі, стосовно яких закон дозволяє посадовій особі певний вибір поведінки (Ю. М. Грошевий, В. Т. Нор [1, с. 62]), так і саме кримінально-процесуальне законодавство, з точки зору достатності правового забезпечення моральнісних цінностей людини та суспільства, а також тактичні прийоми розслідування з точки зору відповідності моральнісним принципам [2, с. 85].

Мета даної статті – на основі аналізу юридичної літератури та слідчої практики визначити окремі проблемні ситуації етичного характеру у правовідносинах слідчого з суб'єктами кримінального процесу та зробити пропозиції щодо їх попередження, подолання.

В юридичній літературі поняття кримінально-процесуальних відносин визначається, як відносини, що врегульовані нормами кримінально-процесуального права, котрі виникають, розвиваються та припиняються в сфері кримінального судочинства [3, с. 87; 4, с. 8], в межах яких, за допомогою державних органів та їх посадових осіб, що наділені правом провадження у кримінальних справах, реалізуються процесуальні права осіб, які залучаються чи допускаються до кримінального судочинства і захищаються їхні матеріально-правові, процесуальні та інші законні інтереси, а також реалізуються повноваження цих органів та їх посадових осіб [5, с. 27; 6, с. 7].

Аналіз діючого національного кримінально-процесуального законодавства та наукових досліджень вчених (В. П. Бож'єва, О. М. Ларіна, М. А. Погорецького та ін.) дозволяє зробити висновок, що, залежно від особливостей процесуального становища того або

іншого суб'єкта кримінального процесу, правовідносини слідчого з суб'єктами кримінального процесу на досудових стадіях можна класифікувати наступним чином:

- правовідносини слідчого з органами державної влади та посадовими особами, які наділені владними повноваженнями: органом дізнання, начальником слідчого відділу, прокурором, судом (суддею);

- правовідносини слідчого з учасниками кримінального процесу: підозрюваним, обвинуваченим, їх захисником, потерпілим та його представником, цивільним позивачем, цивільним відповідачем та їх представниками (п. 8 ст. 32 КПК України);

- правовідносини слідчого з суб'єктами, показання (висновки) яких є джерелом доказів: свідком, експертом;

- правовідносини слідчого з суб'єктами, які допомагають здійсненню провадження по кримінальній справі на досудових стадіях: перекладач, фахівець, поняті та ін.

Характер правовідносин слідчого з суб'єктами кримінального процесу визначається конкретною формою їх взаємодії, яка встановлена нормами кримінально-процесуального права, а також моральними принципами, нормами моралі [7, с. 76]. Це обумовлено тим, що в нормах кримінально-процесуального права неможливо передбачити та конкретно визначити всі ситуації, які можуть мати місце при провадженні по кримінальній справі. Тому в ситуаціях, які не визначені законом, слідчий самостійно приймає відповідне рішення, обирає шляхи та засоби його реалізації. Однак важливо, щоб це рішення та засоби його реалізації не суперечили як нормам КПК України, так і моральним принципам. Також необхідно враховувати той факт, що навіть найдосконаліший закон, при неправильному його застосуванні, може викликати результати, протилежні закладеним в ньому цілям. Тому важливо не тільки те, що закріплюють норми кримінально-процесуального права, але хто, і як їх застосовує. Невміле користування слідчим владними повноваженнями може привести до зловживання владою, конфліктних ситуацій та інших явищ негативного характеру.

Таким чином, моральнісні принципи, норми моралі у правозастосовній діяльності слідчого є засобами соціальної орієнтації, допомагають правильно оцінювати та застосовувати закон; стимулюють прийняття рішень та проведення дій, які найбільш сприятливі для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінальної справи; є етичним критерієм допустимості

застосування тих або інших засобів в складних слідчих ситуаціях, особливо в тих випадках, коли вони не врегульовані законом або врегульовані в недостатній мірі (наприклад, необхідність застосування того або іншого заходу примусу; необхідність провадження тієї або іншої слідчої дії, час, місце її провадження; застосування того або іншого тактичного прийому); орієнтують на моральну поведінку і сприяють створенню позитивної моральної атмосфери при провадженні досудового розслідування.

Аналіз наукових досліджень діяльності слідчого (Ю. П. Аленіна, О. В. Бауліна, Н. С. Карпова, О. В. Кришевича, Л. М. Лобойка, О. Р. Михайленка, В. В. Назарова, М. А. Погорецького, С. А. Шейфера та ін.) та слідчої практики (в тому разі аналіз анкетування 50 слідчих прокуратури та 150 слідчих ОВС України Одеської області) дозволяє зробити висновок, що існують проблемні ситуації етичного характеру. Зокрема, спостерігаються конфліктні ситуації та конфлікти у правовідносинах слідчого з начальником слідчого підрозділу (це зазначило 45 % слідчих ОВС України), прокурором (це зазначило 25 % опитаних слідчих), органом дізнання (це зазначило 55 % слідчих); учасниками кримінального процесу (це зазначило 60 % слідчих) [2, с. 131-132].

Розглядаючи проблему кримінально-процесуальних конфліктів на стадії досудового розслідування, В. В. Назаров зазначає, що існування конфліктного розслідування справи підтвердило 87,3 % опитаних слідчих (усього 193 респондентів з різних областей України). Конфлікти з особами, які зацікавлені у результатах справи, виникали в 66,1 % опитаних слідчих [8, с. 9]. Аналіз даних анкетування слідчих, матеріалів кримінальних справ дозволив зробити висновок, що при провадженні досудового слідства частіше виникають конфлікти між слідчим та обвинуваченим (83 %), слідчим та підозрюваним (55,6 %) [8, с. 12].

Як зазначають М. І. Панов і Л. М. Герасіна, аксіологічне підґрунтя аналізу професійної етики в деякій мірі може бути зруйнованим таким деструктивним явищем як конфлікт. У той же час, якщо розглядати ціннісні засади моралі з позиції діалектичного підходу, то в будь-якій професійній галузі конфлікт посідає одне з рівноправних місць поряд з такими формами комунікації як спілкування, співробітництво, змагання, конкуренція, керівництво, підлеглість, пристосування та інші засоби соціально-професійного обміну [9, с. 12]. Це повністю відноситься й до діяльності слідчого та його взаємодії з суб'єктами кримінального процесу.

У науковій літературі конфліктна ситуація визначається як передумова виникнення кримінально-процесуального конфлікту, а кримінально-процесуальний конфлікт – як зіткнення інтересів суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, що проявляється у перевищенні прав або у неналежному виконанні чи невиконанні наданих їм законом обов'язків, створюючи тим самим перешкоди на шляху досягнення мети кримінального процесу [8, с. 6-7; 10, с. 4].

Конфлікт являє собою граничне загострення суперечностей, зіткнення осіб, їхніх ідей, інтересів, потреб, оцінок, рівня прагнень, домагань тощо [8, с. 7; 10, с. 4]. Суперечність – це універсальна структура буття, яка присутня в природній, соціальній, правовій та духовній сферах [11, с. 63], зокрема, в кримінально-процесуальній діяльності слідчого. Аналіз суперечностей і, як їх наслідок, конфліктів в кримінально-процесуальній діяльності слідчого дозволяє проникнути в сутнісний рівень морально-правових реалій, виявити найголовніше, тобто конфлікт не в статиці, а в динаміці.

В залежності від характеру взаємодії сторін (суб'єктів), у науковій літературі виділяють наступні основні типи морально-правових суперечностей:

– *антагоністичний*, де переважає прагнення сторін до взаємозаперечення та боротьби, яка носить негативно-деструктивний характер, припускає ухилення сторін від дотримання як моральних, так і правових норм;

– *антагональний*, де сторони надають перевагу компромісу, відносинам, які характеризуються взаємною повагою до прав опонента та виконанням своїх обов'язків. Морально-правові відносини такого типу суперечностей мають конструктивний характер.

– *агональний*, де взаємодія сторін спрямована на відстоювання як власних цінностей, цілей, так і на досягнення загальної мети [11, с. 65].

Аналіз результатів анкетування та опитування слідчих ОВС України та прокуратури [2, с. 133-134] дозволяє зробити висновок, що в конфліктних ситуаціях у правовідносинах слідчого з органом дізнання, начальником слідчого відділу, прокурором присутній як антагональний, так і антагоністичний тип взаємодії. У більшості конфліктних ситуацій у правовідносинах з учасниками досудового слідства, зокрема з підозрюваним, обвинуваченим та їх захисниками, переважає антагоністична модель взаємодії, яка має негативно-деструктивний характер. Характерними стилями поведінки реагування на конфліктні ситуації для слідчих

є суперництво (36,9 %), співробітництво (30,8 %), ухилення (13 %), компроміс (10,3 %), пристосування (9 %) [2, с. 134].

Вважаємо, що така ситуація частково обумовлена наступними факторами:

1) відмінністю та суперечністю інтересів (в тому числі законних інтересів) суб'єктів кримінального процесу на досудових стадіях;

2) відсутністю достатнього правового забезпечення процесуальної самостійності слідчого та моральних цінностей осіб, які беруть участь у провадженні по кримінальній справі на досудових стадіях;

3) поширеним розповсюдженням правового нігілізму та професійної деформації слідчого, начальника слідчого відділу, прокурора, органу дізнання, що призводить до порушення як правових, так і моральних норм;

4) невиконанням або неналежним виконанням суб'єктами досудового провадження своїх прав та обов'язків;

5) зловживанням владою з боку слідчого, начальника досудового слідства, прокурора, а також зловживанням процесуальними правами з боку учасників досудового слідства.

Таким чином, відносини слідчого з суб'єктами кримінального процесу на досудових стадіях рідко складаються без суперечностей, але без конфліктів антагоністичного (конфронтаційного) типу вони цілком можливі. Попередження та усунення конфліктної ситуації, розв'язання кримінально-процесуального конфлікту антагоністичного типу є професійним обов'язком слідчого, оскільки він має статус представника влади, діє від імені держави. Наслідки конфлікту ніколи не повинні недооцінюватися слідчим. Конфлікт не можна не помічати, оскільки він сам собою не вирішиться, а може ще більш загостритися, що, врешті-решт, породжує необ'єктивне розслідування, а це суперечить як нормам КПК України (ст. 22 КПК), так і моральним вимогам.

Необхідно дотримуватися антагональної моделі морально-правових відносин. Для цього суб'єктам досудового провадження (та особливо слідчому) потрібні відповідний рівень моральної та правової культури, вміння втілювати свої інтереси у правову форму, дотримання як своїх процесуальних обов'язків, так і певної етичної дистанції в тоні, стилі спілкування, поведінці. Попередження конфліктних ситуацій у правовідносинах між слідчим та суб'єктами досудового слідства в значній мірі залежить від таких моральних якостей слідчого як добросовісне виконання

свого професійного обов'язку, гуманізм, справедливість, повага до прав, свобод і законних інтересів громадян при здійсненні провадження по кримінальній справі.

Разом з тим, це не виключає необхідності вдосконалення правових гарантій процесуальної самостійності слідчого, оскільки важко вимагати від слідчого моральної принциповості, коли вона не забезпечена правовими та організаційними засобами.

Так, пояснюючи незаконність та необґрунтованість деяких процесуальних рішень (зокрема щодо порушення кримінальної справи або відмову в порушенні справи, а також рішень, які зазначені в ч. 2 ст. 114 КПК України), слідчі прямо посилались на тиск з боку прокурора (25 % опитаних), начальника слідчого відділу (45 % опитаних). Вони виконували вказівки прокурора та начальника слідчого відділу всупереч своєму внутрішньому переконанню, оскільки, по-перше, такі вказівки, як правило, давалися в усній формі, внаслідок чого їх оскарження неможливе; по-друге, слідчі вважають, що звернення із запереченнями вказівок начальника слідчого відділу, прокурора є даремною втратою часу, тягне небажані наслідки, зокрема, неприємності по службі [2, с. 135].

Аналогічне становище зазначають й інші дослідники цієї проблеми, зокрема, Ю. П. Аленін, О. В. Баулін, Н. С. Карпов, Л. М. Лобойко, О. Р. Михайленко, М. А. Погорецький та ін.

За результатами проведеного М. А. Погорецьким опитування слідчих і начальників слідчих відділів та вивчення 350 кримінальних справ, розслідуваних слідчими підрозділами органів прокуратури, УМВСУ і СБУ Харківської області в 1998-2000 роках встановлено, що найчастіше вказівки слідчому про порушення кримінальної справи (або відмову в її порушенні), про провадження досудового слідства начальником слідчого відділу даються в усній формі [5, с. 96], тільки 5,2 % з вивчених ним справ – у письмовій формі [5, с. 99]. У зв'язку з цим, 78 % слідчих висловилися за те, щоб такі вказівки давалися тільки у письмовій формі (як це передбачено в ч. 3 ст. 114-1 КПК України) й обов'язково приєднувалися до кримінальних справ, що давало б можливість у необхідних випадках їхнього оскарження прокурору, а також установило б коло осіб, відповідальних за незаконне проведення тієї чи іншої процесуальної дії [5, с. 96].

В слідчій практиці мають місце ситуації, коли прокурор дає слідчому письмові вказівки про порушення кримінальної справи [5, с. 124]. Така практика є незаконною та порушує процесуальну

самостійність слідчого. Виходячи із положень статей 4, 67, 97, 100 КПК України, прокурор не повинен давати вказівки слідчому про порушення кримінальної справи, а повинен самостійно винести відповідну постанову.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 227 КПК України прокурор дає письмові вказівки про розслідування злочинів, про обрання, зміну або скасування запобіжного заходу, кваліфікацію злочину, проведення окремих слідчих дій та розшук осіб, які вчинили злочини, у тому числі щодо видачі особи (екстрадиції). В разі незгоди слідчого з вказівками прокурора він вправі оскаржити їх вищестоящому прокурору, що не зупиняє їх виконання (ч. 3 ст. 227 КПК). У випадках, передбачених ч. 2 ст. 114 КПК України, письмові вказівки прокурора необов'язкові для виконання, слідчий вправі подати справу вищестоящому прокуророві з письмовим викладом своїх заперечень.

Разом з тим, за даними О. Р. Михайленка 20 % опитаних слідчих заявили, що вони оскаржили вказівки прокурорів, з яких залишено без змін більш 38 % від числа оскаржених, 27 % скасовано та 19 % змінено. При цьому 4 % слідчих заявили, що мали неприємності по службі у зв'язку з оскарженням вказівок прокурорів, у тому числі й ті 8 %, скарги яких були задоволені [12, с. 65].

Інтерес представляє думка О. В. Бауліна, Ю. О. Гришина, Н. С. Карпова, які вважають, у кримінальному судочинстві не повинен зберігатися порядок, при якому арбітром при розв'язанні між слідчим та начальником слідчого підрозділу або прокурором суперечностей, в основі яких лежить різна оцінка обставин справи, виступає не орган правосуддя, а посадова особа органу прокуратури (прокурор – щодо суперечностей між слідчим та начальником слідчого підрозділу, прокурор вищого рівня – стосовно спору між слідчим та прокурором). Вирішення таких суперечностей – прерогатива лише суду, що повинно знайти відбиття у законі [13, с. 149]. Для забезпечення законності на досудовому слідстві необхідним є судовий контроль з боку слідчих суддів [14, с. 87]. Судова форма контролю об'єктивно пристосована до охорони процесуальної самостійності та незалежності слідчого від незаконного впливу прокурора у випадках виникнення між ними спору (конфлікту). Разом з тим, незалежність слідчого не передбачає виключення прокурора з активної участі у досудовому слідстві та неможливість останнього викривати порушення закону слідчим [13, с. 149-150].

До морально-правових заходів запобігання конфліктних ситуацій та конфліктів у правовідносинах слідчого з учасниками кримінального процесу можна віднести, зокрема, морально-правовий обов'язок слідчого своєчасного визнання процесуального статусу учасників кримінального процесу; роз'яснення та забезпечення прав осіб, які беруть участь у справі.

Важливе значення для належного забезпечення прав учасників кримінального процесу має форма роз'яснення їх процесуальних прав: усна або письмова, з видачею інформації «на руки» або без такої. В кримінально-процесуальному законодавстві з цього приводу немає ніяких вказівок. Вважаємо, що учасникам кримінального процесу необхідно вручати окремий документ з переліком їх прав і обов'язків із роз'ясненням їхнього змісту. Гарантією реалізації цієї вимоги є право учасника кримінального процесу (за винятком захисника) заявити клопотання про надання документа з переліком їх прав та обов'язків, а також право на оскарження прокуророві факту ненадання відповідного документа.

При роз'ясненні прав особам, які беруть участь у справі, необхідно враховувати їх вік, освіту, рівень інтелектуального розвитку. Права та обов'язки повинні бути роз'яснені в доступній їхньому розумінню формі. Правильне засвоєння суті та значення норм кримінально-процесуального права складає необхідну умову їх свідомого і добровільного здійснення (дотримання, виконання) учасниками кримінального судочинства та запобігання конфліктних ситуацій. Обов'язок забезпечити можливість здійснення прав учасників досудового слідства полягає також в тому, що слідчий повинен створити такі умови, які сприяли б або не перешкождали реалізації тих або інших прав осіб, які беруть участь у кримінальній справі.

Вважаємо, що викладені положення та пропозиції щодо запобігання, подолання конфліктних ситуацій та конфліктів можуть бути враховані при розробці теоретичних положень слідчої етики, наукових рекомендацій щодо реформування кримінально-процесуального законодавства та правозастосовної діяльності слідчого.

Література:

1. Грошевой Ю. М. Мораль и уголовно-процессуальная деятельность / Ю. М. Грошевой, Н. Т. Нор // Проблемы социалистической законности: Респуб. межвед. науч. сб. – Харьков: Вища школа, 1984. – Вып. 17. – С. 58-63.

2. Гуртієва Л. М. Етичні основи діяльності слідчого : дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Гуртієва. – Одеса, 2008. – 201 с.
3. Божьев В. П. Уголовно-процессуальные правоотношения / В. П. Божьев. – М.: Юрид. лит., 1975. – 149 с.
4. Элькин П. С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права / П. С. Элькин. – М.: Юрид. лит., 1967. – 192 с.
5. Погорецький М. А. Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система : монографія / М. А. Погорецький. – Харків: Арсіс, 2002. – 157 с.
6. Назаренко Р. І. Характеристика кримінально-процесуальних відносин на початковому етапі досудового провадження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Р. І. Назаренко. – Київ, 2001. – 19 с.
7. Горский Г. Ф. Судебная этика. Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1973. – 272 с.
8. Назаров В. В. Виникнення кримінально-процесуальних конфліктів та способи їх усунення на стадії попереднього розслідування : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. В. Назаров. – К., 2000. – 18 с.
9. Панов М. І. Професійна етика юриста і конфлікт: проблема співвідношення / М. І. Панов, Л. М. Герасіна // Конституція України та проблеми професійної етики юриста: тези доп. і наук. повідомлень обл. наук. -практ. конф. – Харків: Спілка юристів України, 1998. – С. 12-17.
10. Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфлікту у слідчій діяльності МВС України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. В. Кришевич. – К., 2002. – 17 с.
11. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х.: Фило, 1999. – 607 с.
12. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. Научно-практическое издание / А. Р. Михайленко. – К.: Юринком Интер, 1999. – 448 с.
13. Баулін О. В. Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та їх правові гарантії: Монографія / О. В. Баулін, Н. С. Карпов. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. – 232 с.
14. Гришин Ю. А. Окончание досудебного следствия с составлением обвинительного заключения: проблемы и пути реформирования: Монографія / Ю. А. Гришин. – Луганск: РИО ЛИВД, 1999. – 252 с.